

ТЕОРЕТИЧНІ Й ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВознавства

УДК 340.973

Тимошенко В. І. – доктор юридичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Розглянуто основні підходи до дослідження проблеми тіньової економіки: правовий, обліково-статистичний, кримінологічний і комплексний. Проаналізовано економічні, соціальні, правові й політичні причини цього феномену й оптимальні шляхи протидії йому. Доведено важливість теоретико-правового вивчення тіньової економіки, зокрема об'єктивної сторони її становлення та розвитку, особливостей співвідношення економіки та права, економіки й держави.

Ключові слова: тіньова економіка, криміналізація, злочинність, право, держава.

Нагальною проблемою для України нині є криміналізація суспільства, зокрема його економічної сфери. Ця проблема притаманна багатьом країнам незалежно від рівня їх розвитку, однак особливої актуальності вона набуває в умовах кризи, коли загострюються всі соціальні суперечності, виникають перешкоди в його економічному, соціальному, політичному, моральному поступі. Наша держава сьогодні переживає саме такі складні часи. Так, політична й економічна системи виявилися малоефективними, якщо оцінювати їх із позиції наявності умов для демократичного розвитку суспільства, скорочення відставання від розвинутих країн світу. Причиною цього є відсутність інституційних і структурних реформ, які іншим країнам вдалося успішно провести. Перед Україною постали виклики, кожен з яких можна вважати історичним за масштабами та значенням для майбутньої долі держави. Серед них, зокрема,

війна на Сході країни, невдалі або незавершені реформи в усіх сферах суспільного життя, повна підпорядкованість основних ресурсів держави меншості, ігнорування соціальних проблем більшості, економічна криза, девальвація національної валюти, безробіття, зuboжіння населення, корупція – усе це стимулює катастрофічне зростання злочинності. Особливу небезпеку становить корупція, що набула тотального поширення. Вона перешкоджає провадженню соціально-економічного реформування, дискредитує не лише державні інститути в очах населення, а й нашу державність перед світовою спільнотою. Корупція впливає на правосвідомість населення, деформує її, стимулюючи таким чином злочинність. Усе це зумовлює існування економічної діяльності тіньового, нелегального характеру. Тіньова економіка стала матеріальною основою, на якій сформувалася кримінальна структура.

За результатами дослідження економіки 28 країн, проведеного міжнародною Асоціацією дипломованих сертифікованих бухгалтерів (ACCA) і оприлюдненого наприкінці червня 2017 року, Україна потрапила до п'ятірки країн із найвищим рівнем тіньової економіки. Виявилось, що обсяг тіньової економіки в Україні становить 1 трлн 95,3 млрд грн, або 45,96 % від торішнього ВВП країни (2,38 трлн грн) [1].

Тіньова економіка стала пріоритетною сферою діяльності організованої злочинності, адже надає неабиякі можливості для швидкого незаконного збагачення, накопичення статків, які використовують для виконання пріоритетних завдань, навіть політичних. Криміналізація тіньової економіки набула таких масштабів, що вже можна констатувати наявність нової соціально-економічної реальності зі стійкою системою високо криміналізованих відносин, здатних до самовідтворення. Підстави для такого твердження очевидні: майже відкрите кримінальне накопичення капіталу, зокрема шляхом відмивання коштів, одержаних нелегальним шляхом; використання в корисливих цілях бюджетних коштів; незаконна приватизація державного майна; безкарний «віджим» бізнесу; масштабне виведення капіталу за кордон, наприклад в офшорні зони; ухилення від сплати податків різними способами.

Нині криміногенна ситуація є надто тривожною. Масштаби цієї проблеми нині свідчать про реальну загрозу національній безпеці. Успіхи в боротьбі зі злочинністю, безперечно, здебільшого

залежать від ефективної діяльності держави та правоохоронних органів. Водночас виконання зазначеного завдання неможливе без виявлення сутності тіньової економіки, дослідження об'єктивної сторони причин становлення й розвитку цього явища. Зазначена обставина зумовлює актуальність висвітленої в статті проблеми.

Тіньова економіка – це соціальне явище, яке супроводжує людську цивілізацію протягом усього історичного поступу. Термін «тіньова економіка» набув поширення лише на початку 1970 року. Його вживали на позначення прихованих доходів і способів їх приховування, а згодом – діяльності суб'єктів господарювання, офіційно не зареєстрованої у відповідних державних органах.

Грунтовно досліджувати тіньову економіку розпочали на межі 1980–90-х років XX століття. Одним із перших дослідників цього явища був американський учений П. Гутман, який 1977 року опублікував статтю «Підпільна економіка», де детально проаналізував необхідність контролю тіньової економічної діяльності. Пізніше до цієї проблеми звертались відомі зарубіжні вчені: Х. Бек, П. Вілес, Д. Блейдс, Г. Гроссман, Б. Даллаго, А. Ділнот, Л. Дрекслер, Б. Казимієр, Б. Контіні, Ш. Лейтер, К. Морріс, В. Танзі, Л. Шеллі, Ф. Шнайдер, Е. Фейг, Б. Фрей та ін. [2]. Досліджували тіньову економіку і вітчизняні вчені, зокрема В. Базилевич, З. Варналій, В. Дрьомін, Я. Дяченко, Я. Жаліло, О. Кальман, Т. Ковальчук, І. Мазур, А. Мокій, І. Озерський, В. Попович, В. Предборський, І. Пузанов та ін.

Проблема тіньової економіки є багатоаспектною. Її вивчають економісти, юристи, соціологи, філософи, політологи. У науковій літературі найчастіше виділяють чотири основні теоретико-методологічні підходи до дослідження цього питання залежно від критерію належності тієї чи іншої діяльності до тіньової: правовий, обліково-статистичний, кримінологічний і так званий комплексний.

За правового або юридичного підходу критерієм визнання діяльності тіньовою є її протиправний характер. Відповідно, тіньовою вважають лише нелегальну, кримінальну економіку. Наприклад, на думку В. М. Дрьоміна, тіньова економіка є соціально-економічним явищем, що тісно пов'язане зі злочинною діяльністю. У широкому значенні тіньова економіка – це неконтрольована державою сфера виробництва, розподілу, обміну та споживання. У вузькому значенні – це економічна діяльність, що порушує чинне законодавство, зокрема кримінально-правове [3]. На жаль, поза

увагою дослідників у цьому контексті залишається економічна сутність тіньової економіки.

За обліково-статистичного підходу критерієм тіньової економіки визнають відсутність реєстрації господарської діяльності офіційною статистикою. Причому часто зовсім не враховують різних форм діяльності, які хоча і не підпадають під критерій реєстрації, але фактично є тіньовими методами ведення господарської діяльності.

Представники кримінологічного підходу вважають тіньовою економікою лише протиправні види діяльності, які завдали або здатні завдати шкоди суспільству. Нерідко до неї належать також звичайні кримінальні діяння (крадіжки, вимагання тощо).

Цікавим є комплексний підхід, що ґрунтується на поєднанні зазначених вище критеріїв. Його прихильники, характеризуючи досліджуване явище, називають економіку не «тіньова», а «незареєстрована», що значно розширює об'єкт дослідження. Однак такий підхід є недостатньо ефективним, по-перше, через масове поширення присадибних господарств та індивідуального виробництва товарів і послуг не для продажу, а для особистого споживання; по-друге, через недосконалість підходу і його недостатню аргументованість.

Окремі вчені обстоюють економічний підхід, за якого тіньову економіку визначають як виробництво, що ухиляється від податків, або ж поєднують його з кримінологічним підходом. Інші дотримуються економіко-правового підходу. Зокрема, А. І. Татаркін пропонує розглядати цей феномен як систему стійких економічних відносин господарюючих суб'єктів і фізичних осіб щодо виробництва, розподілу та споживання доходів способами, відносно яких передбачено певні обмеження і заборони (правові, моральні, морально-етичні тощо). Ця система охоплює: здійснення незареєстрованої діяльності, що підлягає обов'язковій реєстрації; неліцензійне виробництво продукції, товарів, робіт і послуг; провадження господарської діяльності з порушенням антимонопольного, рекламного, авторського та подібних видів законодавства; повне або часткове ухилення від сплати податків і зборів; контрабандне ввезення та вивезення товарів; перевищення повноважень (або відмову від їх виконання) державними службовцями з регулювання економічної діяльності господарюючих суб'єктів [4].

Прихильники природно-правової теорії права акцентують на розмежуванні неправової та тіньової економіки. На думку К. В. Привалова, неправова економіка як об'єктивна реальність є більш широким поняттям, ніж тіньова економіка. Лише найнебезпечніша частина неправової економічної діяльності, яка зберігається попри норми закону, що її забороняють, становить масив тіньової економіки. Неправова економіка – це лише об'єктивна реальність, а тіньова – явище об'єктивно-суб'єктивне, результат взаємодії об'єктивних економічних процесів і суб'єктивної волі держави [5, с. 17].

Слушною є позиція В. М. Поповича, який виділяє в структурі тіньової економіки кримінальну та некримінальну її складові. За його словами, тіньова економіка – це комплекс соціально нейтральних або соціально позитивних неоподаткованих джерел доходів громадян, отриманих від неврахованих і неоподаткованих видів економічної діяльності, а також конгломерат соціально негативних джерел тіньових доходів та антисоціальних джерел тіньових капіталів, отриманих шляхом здійснення протиправних криміналізованих і криміногенних, але некриміналізованих, тіньових діянь у певних сегментах суспільно-економічних, фінансових, цивільно-правових відносин у сфері цивільного обороту речей, прав, дій країни загалом [6, с. 101]. Отже, тіньова економіка охоплює як правомірні, так і криміналізовані види економічної діяльності.

Тіньова економіка відображає стан легальної економіки: чим він гірший, тим більше активізується делінквентна частина економічної системи. Передумовою існування тіньової економіки є те, що зміни в економічній сфері життя суспільства відбуваються швидше, ніж зміни в законодавстві. Тому частина економічних відносин неминуче вступає в суперечність із чинним законодавством, виконуючи компенсаторну функцію та задовольняючи потреби громадян, яких легальна економіка реалізувати нездатна. Можна стверджувати, що тіньова економіка означена подвійним впливом на соціально-економічну ситуацію в країні: позитивний (стабілізаційний) і негативний (дестабілізаційний). Однак загалом вплив тіньової економіки на суспільство є негативним. Він породжує низку наслідків, що позначаються на економіці держави.

Домінантою сутності тіньової економіки є економічне підґрунтя, що полягає в специфіці результатів діяльності.

Основним таким результатом є деструктивна економіка, що завдає шкоди суспільству, зокрема кожному його члену, руйнуючи або стримуючи нормальний розвиток як людини, так і соціуму загалом. Відповідно, руйнації зазнає і держава. Переважно саме цей аспект є ключовим предметом досліджень сучасних науковців.

На нашу думку, не менш актуальним є теоретико-правовий аналіз тіньової економіки, який передбачає вивчення об'єктивної сторони причиновості становлення та розвитку цього явища, проблем співвідношення економіки з правом, а також державою. Цим теоретико-правовий аналіз тіньової економіки відрізняється, наприклад, від кримінологічного, за якого акцентують на вивченні суб'єктивної сторони причиновості злочинів у сфері економіки.

Серед ключових причин існування тіньової економіки можна виокремити економічні, соціальні, правові та політичні. Так, до економічних належать: економічна нестабільність; розбалансованість різних сфер економіки; значні масштаби державного сектора в економіці; низькі темпи економічного розвитку й непослідовність економічних реформ; прорахунки державного управління економікою; значне податкове навантаження на суб'єктів економічної діяльності. Соціальними факторами є: низький рівень життя населення; високі показники безробіття та прагнення частини населення одержати доходи в будь-який спосіб; подвійні стандарти за розподілу валового внутрішнього продукту; несправедливість у всіх сферах суспільного життя; усі форми дискримінації, засилля кланових структур, кумівство; традиції вирішувати питання шляхом дачі або взяття хабарів та надання послуг; бракування стійких демократичних традицій; відсутність ідеології суспільного розвитку. Правовими факторами слід вважати: недосконалість законодавства, відсутність чіткого розмежування офіційної та неофіційної економічної діяльності; нестабільність правової бази; неефективна робота правоохоронних органів. До політичних причин існування тіньової економіки належать: низький авторитет державної влади серед населення, її слабкість; політична нестабільність.

Однією з найгостріших проблем соціально-політичної дійсності, що постали перед Україною, є корупція. У довідковому документі ООН про міжнародну боротьбу з корупцією це явище

розглянуто як зловживання державною владою для одержання вигоди [7]. Багатоманітність виявів корупції засвідчує, що вона може бути економічною, політичною, культурною, соціологічною, кримінальною проблемою. Корупція є одним із найбільш істотних факторів організованої злочинності. Деформація економічних відносин, виражена в кримінальній економічній поведінці суб'єктів господарської діяльності, зумовила ситуацію, коли корупція поряд з організованою злочинністю стала важливою умовою функціонування ринку як такого, що позначилося на модифікуванні власне корупції. Зараз вже можна констатувати, що корупція глибоко проникла в усі сфери життєдіяльності, фактично криміналізувавши суспільство.

Усі зазначені фактори, з одного боку, підвищують ступінь вразливості економіки для недобросовісних учасників економічних відносин, а з іншого – зумовлюють неефективність економіки, її нездатність забезпечити міцну економічну базу функціонування держави, створити належні умови для життя населення.

Між вищезазначеними явищами існує тісний діалектичний зв'язок: по-перше, слабка в економічному аспекті держава не може забезпечити власну безпеку та безпеку своїх громадян, ефективно протидіяти економічній злочинності; по-друге, представники останньої, відчуючи свою безкарність, постійно «відвойовують» у суспільства та держави нові сегменти економіки, поступово збільшуючи криміналізацію економічної сфери загалом, що не дає їй розвиватися відповідно до законів цивілізованого, легального ринку та демократичного суспільства.

Узагальнення причин поширення тіньової економіки, криміналізації суспільних відносин в економічній, а отже і в політичній, сферах, дає змогу зробити припущення про наявність деструкції у функціонуванні держави. Адже масштабність впливу тіньової економіки на всі аспекти життя зумовлює стирання суперечностей між офіційною та неофіційною господарською діяльністю. У суспільстві відбувається утворення й відтворення паралельних цілісних соціально-економічних структур у межах позаправових відносин, здатних за умов збереження наявних тенденцій підпорядковувати собі економіку країни та сформувати мафіозно-кланову систему суспільних відносин [8]. Унаслідок цього підривається довіра до влади, виникає ситуація цілковитої соціальної незахищеності, невпевненості в майбутньому, зневіри в спроможності реалізувати конституційні права й свободи.

Тіньова економіка формує відповідні тіньові відносини, які отримали назву «тіньове право». Тіньове квазіправо протистоїть офіційному праву як у відкритих формах, так і прихованих. Спираючись на інститути держави й суспільства, воно здатне трансформувати правопорядок у певну систему кримінальних відносин. За таких умов особливого значення набуває потреба в посиленні ролі держави в управлінні суспільними процесами.

Саме держава має заборонити в законодавчому порядку найбільш небезпечні форми деструктивної економіки. У сучасних умовах одним із найважливіших завдань держави є легалізація тіньової економіки, залучення її до нормальної системи ринкової економіки. Це передбачає: розвиток і вдосконалення власне ринкових відносин, якнайшвидше впровадження в господарську практику ринкових правил гри, заходів державної підтримки та правові гарантії реалізації цих складних трансформаційних процесів.

Ринкова економіка й демократичні цінності правових держав сприяють встановленню механізмів саморегуляції масштабів деструктивної економіки. Ідеться про профспілковий рух, союзи споживачів, громадський рух із захисту природи, самозахист індивідуумів (від силових способів до різноманітних форм усвідомлення власного місця у світі, що певною мірою позначається на поведінці людини).

Отже, становлення та розвиток тіньової економіки тісно пов'язані з правовим життям суспільства. Масштаби тінізації економіки здебільшого залежать від кількості та якості законодавчих норм, що регулюють економіку, ефективності їх реалізації, рівня розвитку правосвідомості громадян. Запорукою успішної боротьби з тіньовою економікою є комплекс взаємопов'язаних соціально-економічних, політичних, правових заходів. Передусім необхідним є коригування державної економічної політики, яка має бути спрямована на стимулювання економічного зростання. Ситуація, за якої перерозподільна функція економіки стає пріоритетною, є неприпустимою. Непричетні до розподілу матеріальних цінностей особи стають зайвими у своїй державі, вони не можуть знайти офіційну роботу, задовольнити власні потреби на законних підставах. Унаслідок цього трудова міграція в країнах близького і далекого зарубіжжя разом із низьким рівнем і скороченням тривалості життя призвела до суттєвого зменшення чисельності населення країни.

Розв'язати вищезазначені проблеми, а отже, результативно протидіяти тіньовій економіці, спроможна лише сильна держава. Для цього вона має передусім прагнути до самоочищення від корупції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Украина попала в топ-5 стран с крупнейшей теневой экономикой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukraina-popala-top-5-stran-krupneyshey-tenevoy-1498836744.html>. – Загл. с экрана.
2. Карпунина Е. К. Теневая экономика как слабое звено СНС [Электронный ресурс] / Е. К. Карпунина // Социально-экономические условия и процессы. – 2007. – № 4. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/tenevaya-ekonomika-kak-slaboe-zveno-sns>. – Загл. с экрана.
3. Дрьомін В. М. Формування тіньової економіки у сфері господарської діяльності як соціального інституту [Електронний ресурс] / В. М. Дрьомін // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Вип. 56. – Режим доступу: <http://criminology.opua.edu.ua/?p=473>. – Назва з екрана.
4. Татаркин А. И. Теоретико-методологические подходы исследования теневой экономики [Электронный ресурс] / А. И. Татаркин. – Режим доступа: http://bmpravo.ru/show_stat.php?stat=432. – Загл. с экрана.
5. Привалов К. В. Теневая экономика (теоретико-правовой аспект): учеб. пособие / В. К. Привалов. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2012. – 160 с.
6. Попович В. М. Теорія детінізації економіки / В. М. Попович : монографія. – Ірпінь : НВЦ АДПСУ, 2001. – 524 с.
7. Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН/A/CONF. 169/14.13Apr.1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.pravo.vuzlib.net/book_z232_page_7.html. – Загл. с экрана.
8. Гуров М. П. Теневая экономика и деструкция государства: проблема обеспечения экономической безопасности [Электронный ресурс] / М. П. Гуров, М. А. Квитчук. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/tenevaya-ekonomika-i-destruktsiya-gosudarstva-problema-obespecheniya-ekonomicheskoy-bezopasnosti>. – Загл. с экрана.